

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 9 Issue 1, p. 1-19, March 2017

DOI Number: 10.9737/hist.2017.510

Osmanlı'nın Son Dönemi Maçka'da Kiliselerin Tamiri ve Yeniden İnşâsı

Reconstruction and Restoration of The Churches of Macka in Late Ottoman Period

Yrd. Doç. Dr. Talip AYAR
İzzet Baysal Üniversitesi- Bolu

Öz: Bu makalede, Maçka'da tamir gören ve yeniden inşa edilen kiliseler ele alınmıştır. Ulaşılabilen belgeler ışığında, kiliselerin tamir ve yeniden inşa taleplerinin nasıl gerçekleştirildiği incelenmiştir. Nitekim arşiv belgelerinde ve kilise defterlerinde yapılan araştırmalar, Maçka özelinde bu türden faaliyetlerin ilk olarak 1848 yılında gerçekleştiğini göstermektedir. Dolayısıyla çalışmamızın zaman kesitini yaklaşık olarak Osmanlı'nın son yüzyılı oluşturmaktadır. Bunlara ilaveten araştırmamızda tamir gören ve yeniden inşa edilen toplam yedi kilisenin kısaca tarihi serencamı yer almaktadır. Çalışma alanı olarak Maçka belirlenmiştir. Bunun sebebi tarihi süreç içerisinde Maçka'nın hem çok sayıda kiliseye ev sahipliği yapmasından hem de Ortodoks Hristiyanlık alemi için önemli bir merkez olmasından kaynaklanmaktadır. Zira Maçka, Kudüs ve Aynaroz'dan sonra üçüncü mukaddes yerdir. Buranın kutsiyeti havarilerden birinin oraya gitmesiyle açıklanmaktadır. Diğer taraftan bölge Osmanlı Devleti'nde yaşanan tanassur hareketlerinin odak noktasında bulunmaktadır. Onun için bu makalede, sadece tamir ve inşa faaliyetinin ötesinde devletin, Hristiyan tebaanın mabedleriyle ilgili taleplerine karşı nasıl bir tutum sergilediğinin resmi de ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Maçka, Kilise.

Abstract: In this article we have researched reconstructed and restored churches in Maçka. On the basis of archived documents, we examined the ways of responding to the demands of reconstruction and restoration of the churches. The studies done on the archives and church records have proven that those kind of works started initially in Maçka in 1848, which indicates that the period we study covers up the late time of the Ottomans. In addition to that, we investigated the short history of seven churches which were restored and reconstructed. The reason that we chose Maçka region for this study is its historical significance, since it was home of many churches, and one of the important centre for the Orthodox Christian world. Maçka is the third holy place after Kodus and Aynaroz. Its holiness is interpreted by an Apostles' pilgrimages. In addition, during the Ottoman period the region was a central place for conversion to Christianity. Therefore, we aimed primarily to illustrate the strategy of the rulers of that time in dealing with the demands of Christians for their place or worships, alongside the issue of reconstruction and restoration of the churches.

Keywords: Ottoman, Macka, Church

Giriş

İslam ülkesinde, devletle gayri müslim tebaa arasındaki hukukî ve siyasî bağlar zimmet akdi çerçevesinde kurulmuştur. İslam hukukunun uygulayıcısı olan Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren gayri müslim tebaasını aynı akdin hükümlerine tabi tutmuştur. İman, ibadet, evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi her türlü hukukî işlemlerde kendi hukuklarına tabi olma hürriyetine sahip olan gayri müslim tebaa, aynı zamanda Osmanlı mahkemelerine başvurma hakkını da elde etmiştir. İslam hukukçularının “Onlara ve din olarak

benimsediklerine dokunmamakla emrolunduk” sözü, Osmanlı uygulamasında karşılık bulmuştur.¹

Osmanlı Devleti'nde zimmet akdi İslam hukukuna uygun şekilde yorumlanmıştır. Zimmet akdi yapılan toplulukların din olarak benimsedikleri inançları yaşamalarına, kendi ibadet ve âyinlerini serbestçe yerine getirmelerine prensipte karışılmamıştır. Kiliselerinin statüsünde ise kilisenin bulunduğu şehrin kuruluşu ve İslam ülkesinin sınırlarına katılma biçimi belirleyici olmuştur.² Bu konuda üç temel yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan birincisine göre, Hıristiyanlar tarafından kurulup barış yoluyla İslam ülkesine dahil edilen şehirlerde mevcut kiliselerin korunması genel kuraldır. Bunun yanında harap olan veya yıkılan kiliselerin tamirine de izin verilir. Ancak yeni kiliselerin yapılması antlaşma şartlarına bağlıdır. İkinci yaklaşıma göre ise, savaş yoluyla ele geçirilen şehirlerde mevcut kiliseler yıkılmaz ve tahrip edilmez. Mabet olarak bırakılıp bırakılmayacağı konusunda ise farklı görüşler öne sürülmektedir. Yeni kilise yapımına izin verilmeyeceği kanaati ağırlık kazanmaktadır. Üçüncü yaklaşıma göre de, Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde kilise yapımına izin verilmemesi esastır.

Şehirlerdeki kiliselerle ilgili durum böyle iken, şehirlerin dışındaki köy vb. yerleşim yerlerinde kilise inşâ edilip edilemeyeceği yine farklı görüşlerin serdedildiği bir alan olmuştur. Zira mutlak manada buna izin verilmesi gerektiğini söyleyenler olduğu gibi belirli şartlar dahilinde kilise yapımına izin verilebileceğini söyleyenler de vardır. Öte yandan teorik boyutta öne sürülen bu yaklaşımlarda siyasî ve milletlerarası şartların, gayri müslimlerle ilişki biçimlerinin, dönemsel gerekliliklerin etkili olduğunu da göz ardı etmemek gerekir.³

Kilise, havra ve benzeri gayri müslim mabedlerine İslam hukukunun uyguladığı prosedür, Osmanlı uygulamasında cârî olmuştur. Ayrıca inşâ ve tamir faaliyetlerinde mabedin *kadim ve hadis olmasına, ihtiyaç haline ve bilâ-terfî' ve lâ-tevsî'* yani mevcut olanın genişletilmeksizin ve yükseltilmeksizin yapılmasına dikkat edilmiştir. Kiliselerin tamir aşamasında takip edilen temel merhaleler; tamir talebi, kilisenin bulunduğu yerdeki kadı ve diğer görevlilerce yapılacak keşif, tamir hususunda fetvâ alınması, bu fetvâ üzerine padişahın izni ve tamirden sonra tekrar keşif şeklinde olmuştur. Genel olarak bu prensipler Islahat Fermanı'na kadar uygulanagelmıştır.⁴

Islahat Fermanı'yla Osmanlı tebaası gayri müslimlere yeni haklar tanınmıştır.⁵ Ferman'da bilhassa dinî inanış, din ve mezhep serbestliği, din değiştirme konularına yoğunlaşmıştır.⁶ Çalışmamızın kapsamına giren kilise tamir ve yeniden inşâ faaliyeti örneklerinde de görüleceği üzere Islahat Fermanı'nın getirdiği temel değişiklikler; fetvâ şartının kaldırılması ve önceden

¹ M. Akif Aydın, “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., C. II, İstanbul 1999, s. 419-428.

² Mustafa Fayda-M. Macit Kenanoğlu-Ahmet Yaman, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 438-439.

³ Mehmet Akman-Mehmet Aydın-Levent Öztürk, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 17.

⁴ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012, s. 289-297.

⁵ Osmanlı Devleti'nin gayri müslim vatandaşlarına yaklaşımı, Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla kendilerine tanınan haklarla ilgili değerlendirmeler için bkz: Mucize Ünlü, “Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, C. I, Samsun 2006, s. 149-152.

⁶ Azmi Özcan, “Islahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları”, *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 107-108.

tamir faaliyetinde aranan padişah izninin sadece yeniden inşâ faaliyetine münhasır kılınmasıdır.⁷

Osmanlı Devleti'nin gayri müslim tebaa ve onların mabedlerine yaklaşımını ana hatlarıyla izah ettikten sonra, bu anlamda Maçka'nın Osmanlı coğrafyasındaki tarihî konumuna kısaca değinmenin yerinde olacağını düşünmekteyiz. Çünkü tarih boyunca Maçka'da Müslüman, Rum ve Ermeni nüfus⁸ bir arada yaşamış, Hıristiyanlar birçok yerde kilise inşâ etmiştir.⁹

Maçka¹⁰ Ortodoks kiliseleri için zengin bir yerdir. Maçka'nın birçok yerinde kilise ve manastır gibi gayri müslimlere ait mabedleri tarihsel süreç içerisinde bulmak mümkündür. Çünkü Maçka Ortodoksluk âlemi için Kudüs ve Aynaroz'dan¹¹ sonra üçüncü mukaddes yerdir. Buranın kutsiyeti havarilerden birinin oraya gitmesiyle açıklanmaktadır.¹²

Maçka'nın belirtilen dinî kimliğiyle ilintili olsa gerek ki, Osmanlı Devleti'nde yaşanan *tanassur hareketlerinden*¹³ burası da nasibini almıştır. Şöyle ki, Trabzon sancağına bağlandıktan sonra Maçka'da,¹⁴ nahiyeden kazaya dönüşüm için birtakım hareketlilikler yaşanmıştır. İlk bakışta bu hareketliliğin sebebi, ülke genelindeki taşra teşkilatlarının yönetilebilirlik düzeyini artırma çabası gibi görülebilir.¹⁵ Ancak bununla birlikte Maçka

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 5, Ankara 2011, s. 260; Kemal Beydilli, "Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit –II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri-, *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 256.

⁸ Maçka'da yaşayan Müslüman, Rum ve Ermeni nüfus dağılımı için bkz: Ek 1.

⁹ *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, Trabzon Vilâyeti Matbaası, Trabzon 1320/1902, s. 163-166.

¹⁰ Maçka'nın adı farklı şekillerde söylenmekle birlikte, ilk kez nerede ve kimler tarafından kullanıldığı bilinmemektedir. Ancak bu ismin nereden geldiğine yönelik bir takım yaklaşımlar kaynaklarımızda yer almaktadır. Bunlardan birincisi, "Maçka" sözcüğünün Kafkas dillerinden geldiği ve zamanla yerli Hıristiyanlar tarafından "Maçka, Maçoka, Maçuka, Maşka" gibi değişik biçimlerde telaffuz edildiğidir. İkincisi, yine Kafkasya'dan gelen göçmenler veya Gürcülerce Maçka isminin buraya verildiği; üçüncüsü ise nereden geldiği tam olarak tespit edilememekle birlikte XVI. yüzyıl resmî kayıtlarında "Maçuka" kullanımının yer aldığıdır. Ayrıca Maçka'nın merkezini içine alacak şekilde *Cevizlik* isminin kullanıldığı da bilinmektedir (İsmet Zeki Eyuboğlu, *Maçka*, Pencere Yayınları, İstanbul 2004, s. 10-16).

¹¹ Aynaroz, bugün Kuzey Yunanistan sınırları içinde kalan Khalkidike yarımadasının tamamen manastırlarla kaplı Ege denizine uzanan bir ucudur (Semavi Eyice, "Aynaroz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 267-269).

¹² Ahmet Faik Hürşit Günday, *Hayatım ve Hatıralarım*, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1960, s. 23 [Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara 2008, s. 103'den naklen].

¹³ Hıristiyan olma anlamına gelen tanassur (Ahterî, *Ahterî-i Kebîr*, Dârü't-tibâati'l-âmire, İstanbul 1293, s. 214), aslında Hıristiyan olup da, Müslüman gözüken kişilerin gizledikleri dinlerini sonradan ortaya çıkarmasıdır. Bu gruplar Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde ve bilhassa Arnavutluk, Girit, Üsküp ve Trabzon civarında yaygındır. Bunlar Tanzimat ve özellikle Islahat Fermanı'nın vermiş olduğu güven içerisinde yüksek sesle Hıristiyanlıklarını izhar etmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nde yaşanan *tanassur hareketleri* için bkz: Ahmet Türkan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti'nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni'ndeki Gizli Hıristiyan İstavfîler", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 10, Konya 2010, s. 141-174; Halide Aslan, "Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı", *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 6, S. 12, Temmuz-Aralık 2012, s. 55-82.

¹⁴ İdarî yapılanma içerisinde Trabzon merkez sancağına bağlı olan Maçka, XVI. yüzyılın sonlarına doğru Gümüşhane sancağına bağlanmıştır. 1268/1852 yılına gelindiğinde ise eskiye dönmüştür. Aynı tarihli fermanın öğrendiğimize göre, Mart 1268/1852'den geçerli olmak üzere "*Trabzon'a daha karîb olması*" sebebiyle Maçka tekrar Trabzon'a bağlanmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) , *İrâde, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)*, 229/7893, 31 Ocak 1852 (1268 R 8). Yapılan değişiklikle artık Maçka'ya ait giderler de Trabzon sancağı emval sandığından karşılanmaya başlamıştır. Sözelimi 1750 kuruş müdür, 200 kuruş müdür katibi, 100 kuruş nüfus mukayyidi ve 1450 kuruş zabıtiye neferâtı maaşları ile toplamda 3512 kuruşu bulan kırtasiye giderlerinin 1268 Mart'ından itibaren Trabzon sancağı emvâl sandığı tarafından ödenmesine karar verilmiştir [(BOA, *Cevdet, Dahiliye (C.DH)*, 12/586, 10 Mayıs 1852 (1268 B 20)].

¹⁵ Mustafa Gençoğlu, "1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, Nisan 2011, s. 29-50.

özelinde düşünüldüğünde, bölgede cereyan eden *tanassur hareketlerini* önleme çabasıyla nahiye olan Maçka'nın kazaya dönüştürülmeye çalışıldığı da söylenmektedir. Amaç, tanassur edeceklere ve kamu otoritesine karşı farklı arayışlar içerisinde olanlara devletin kurumsal varlığını güçlü şekilde hissettirmektir. Zira nahiyeye göre kaza, hiyerarşik yapılanma ve kurumsal etkinlik açısından daha öndedir.¹⁶

Maçka'nın kazaya dönüşmesinde *tanassur hareketlerine* karşı tedbir amacı ön plana çıksa bile, bu konuda yerelden/ahalden gelen talepler de¹⁷ göz ardı edilmemiştir. Arşiv belgeleri incelendiğinde, yerelden gelen taleplerde Maçka'nın tarihî derinliğinin¹⁸ büyük ve önemli bir yer olduğunun, ticarî işlerin yoğunluğunun, vilayet merkezine uzaklığından dolayı burada işi olan ahalinin gidiş-gelişlerde problem yaşadığının öne sürüldüğü görülmektedir.¹⁹ Ayrıca 91 köyde 7.738 erkek ve 8.140 kadın nüfusun Müslüman, 8.893 erkek 9.757 kadın nüfusun Rum, 148 erkek ve 115 kadın nüfusun Ermeni olmak üzere toplamda 34.791 kişinin Maçka nahiyesinde yaşadığı, muhtelif kalemlerdeki yıllık verginin 1.293.000 kuruşu aşkın bulunduğu, nahiye merkezi olan Cevizlik kasabasının Erzurum yolu üzerinde olduğu ve dolayısıyla kazaya dönüşümün daha da mühim hale geldiği belirtilmektedir.²⁰ Her ne kadar böyle olsa da, kazaya dönüşümün getirdiği maliyetler "*masârıf-ı zâide*" kabilinden görüldüğü için istekler bir müddet ertelenmiştir.²¹ Fakat sonuçta Maçka'da yaşayanların isteği karşılanmış, buranın kazaya dönüşmesi için irade çıkmıştır.²²

İşte Maçka'nın kısaca temas etmeye çalıştığımız dinî, idarî ve tarihî önemine binaen buradaki kiliseleri çalışma alanı olarak belirledik. Bir de gerek dinî gerekse diğer kurumsal yapıların varlığı, geçirdiği değişim-dönüşüm; şehir tarihi, kültürel kimlik, demografik yapı vb. konuların bilimsel açıdan incelenmesine ışık tutacağını düşünerek bu çalışmayı hazırlamaya karar verdik.

Araştırmamızda konumuzla alakalı olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan belgelere, yine aynı arşivde bulunan kilise defterlerine, Trabzon Vilâyeti Salnâmeleri'ne başvurulmuştur. Buralardan azamî ölçüde istifade edilmekle birlikte konuya katkı sağlayan

¹⁶ Özdiş, *agt*, s. 95-104.

¹⁷ Hamdi Özdiş çalışmasında "Şûrâ-yı Devlet tasnifinde yapılan bütün taramalarımıza rağmen Maçka nahiyesinin kazaya tahvili hakkında ne "ahali" tarafından verilmiş arzuhale ne de Trabzon Vilayeti'nin herhangi bir tahriratına rastlanmıştır" bilgisine yer vermiştir (*agt*, s. 103, 169 nolu dipnot). Ancak, Şûrâ-yı Devlet tasnifi dikkatlice incelendiğinde mahall-i ahâlden, Maçka nahiyesi ulemasından, müderrisinden, tüccarından, esnaf kethüdasından vs. oluşan yirmi kişinin imzasıyla arzuhalin verildiği görülecektir [BOA, *Şûrâ-yı Devlet (ŞD)*, 1864/2, 30 Ocak 1909 (17 Kanunusani 1324), Lef 10].

¹⁸ Maçka ve civarı M.Ö. 676-546 yılları arasında Kimmerlerin, M.Ö. 546-334 yılları arasında Perslerin, M.Ö. 334-288 yılları arasında Roma'nın, M.Ö. 288-63 yılları arasında Pontos'un, M.Ö. 63-M.S. 395 yılları arasında Romalıların, 395-1204 yılları arasında Komnenlerin, 1461'de Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u fethiyle Türklerin hâkimiyetine girmiştir. Fethin ardından Türk-Müslüman ailelerden oluşan nüfus burada iskân edilmiş, Müslüman ve gayri müslim nüfus uzun yıllar birlikte yaşamıştır (Adnan Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Hamsiköy ve Meryemana Vadileri: Maçka*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011, s. 6, 14-15, 23. Trabzon ve bölge tarihiyle ilgili yapılan birkaç çalışma için bkz: Mehmet Bilgin, "Trabzon'un Tarihi", *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 27-79; Jakob Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev: Ahmet Cevat Eren, Haz: Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, Not: İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011; Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yayınları, Trabzon 2011).

¹⁹ BOA, *Bâb-ı Âli Evrak Odası (BOE)*, 2984/223740, 22 Ocak 1907 (1324 Z 7).

²⁰ BOA, *Dahiliye, Islahat (DH.TMIK.S)*, 66/35, 30 Haziran 1908 (1326 Ca 30), Lef 7.

²¹ BOA, *BOE*, 3542/265603, 2 Mayıs 1909 (1327 R 11), Lef 1; BOA, *Dahiliye, Mektubi Kalemî (DH. MKT)*, 2811/54, 13 Mayıs 1909 (1327 R 22); BOA, *DH. MKT*, 2824/63, 27 Mayıs 1909 (1327 Ca 7), Lef 2.

²² BOA, *İrade, Dahiliye (İ.DH)*, 1480/31, 13 Mart 1910 (1328 Ra 1), Lef 4. İrade tarihinden birkaç gün sonraya işaret eden, farklı köylerden on beş ismin imzasını taşıyan arzuhale rastlanmaktadır. Bu kişiler arzuhalde nahiyelerinin kazaya dönüştürülmesine rıza göstermediklerini, orada asayişin yerinde olduğunu ve nahiye olarak kalmaktan memnuniyet duyduklarını belirtmektedir [BOA, *ŞD*, 1865/18, 18 Mart 1910 (1328 Ra 6)].

ikinci ve üçüncü el kaynaklardan da faydalanılmıştır. Çalışmada tamir ve inşasına yer verilen kiliselerin bugünkü durumları hakkında mevcut yazılı kaynaklarda hemen hemen hiç bir bilgiye rastlanmadığı için, bölge ve Maçka tarihi üzerine epeyce çalışmaları bulunan Veysel Usta ve Adnan Durmuş'un bilgilerine sözlü olarak başvurulmuştur.

I. Maçka'da Tamiri ve Yeniden İnşası Gerçekleştirilen Kiliseler

A. Kapıköy'de Rum Kilisesinin Tamiri

Kapıköy kaynaklarda *Zouza* adıyla da geçmektedir. 1485 yılında köyün 74 Rum hanesinde 374 nüfusun, 1515 yılında 95'i Rumlara ve 2'si Müslümanlara ait hanelerinde 494 nüfusun, 1553 yılında 89'u Rumlara ve 5'i Müslümanlara ait hanelerinde 470 nüfusun,²³ 1835 yılında Müslümanlara ait 26 hanesinde 165 nüfusun, Hıristiyanlara ait 61 hanesinde 290 nüfusun, 1876 yılında 356 hanesinde 478'i Rum, 25'i Müslüman nüfusun yaşıyor olması,²⁴ nüfusun neredeyse tamamına yakını Rumların oluşturduğunu göstermektedir.

Kapıköy'de yaşayan Rumlar, 1264/1848 yılında kiliselerinin tamiri için mahallin kadısına başvurmuştu. Bölgenin fethinden bu tarafa kendilerine ait kiliselerinin tamir görmediğini, bundan dolayı da harap olup yıkılmaya yüz tuttuğunu ifade etmişlerdi. İbadet yapmalarına engel teşkil eden sorunun ortadan kaldırılması için keşif heyetinin görevlendirilmesini ve ardından tamir için kendilerine izin verilmesini istemişlerdi. Talebin yerindeliğini incelemek üzere görevlendirilen isimler köye giderek gerekli keşfi yapmıştı. Keşif neticesinde uzunluğu 15, yüksekliği ve genişliği 10'ar zirâ olan kilisenin kadim oluşu ve tamire ihtiyaç duyduğu köy muhtarının ve imamının, köyde güvenilir kimselerin ifadeleriyle beyan edilmişti. Hatta kilisenin eski şekline getirilmesi dışında herhangi bir ilavede bulunulmayacağı da belirtilmişti. Bunun üzerine Maçka Kadısı Mehmet Hulusi Efendi tarafından düzenlenen ilâm ve kaza meclisince düzenlenen mazbata kazanın bağlı olduğu vilayet idaresine teslim edilmiş²⁵ oradan da Dersaadet'e gönderilmişti.²⁶

Rum milleti tarafından yapılan bu isteğin şer'î yönden değerlendirmesi fetvâ emini²⁷ tarafından yapılmış ve isteğe mani olunmaması yönünde görüş beyan edilmişti.²⁸ Fakat bu konuda padişah kararının hangi yönde gerçekleştiğine dair herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşamadık. Ancak önceden padişah tarafından izin verilen örneklerle kıyaslandığında²⁹ usullere uygun bir hiyerarşinin takip edilmesi, önemli görülen şer'î uygunluk (fetvâ) tahkikinin olumlu yönde gerçekleşmesi, burada da tamir izninin çıktığı kanaatine bizi erdirmektir. Günümüzde ise bir kilise köyde varlığını devam ettirmektedir. Ancak bahsini ettiğimiz kilisenin bu olup olmadığını tespit edebiliş değiliz.

Kapıköy'deki kilise tamir isteği İslahat Fermanı öncesi dönemde yer aldığı için, bu dönemin izleri, takip edilen prosedürde kendini göstermektedir. Bu anlamda en dikkat çeken nokta, tamir faaliyetinde şer'î uygunluğun (fetvâ) aranmasıdır. Şöyle ki, 1856 İslahat Fermanıyla artık kilise tamiri ve inşaatı konularında fetvâ verilme şartı kaldırılmıştır.

²³ İlyas Karagöz, *Maçka Yer Adları*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2003, s. 73.

²⁴ Adnan Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Maçka*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2010, s. 100-101, 104.

²⁵ BOA, *Sadaret, Mektubi Kalemi (A.MKT)*, 132/85, 10 Nisan 1848 (1264 Ca 9), Lef 1, 3.

²⁶ BOA, *A.MKT*, 132/85, 10 Mayıs 1848 (1264 C 6), Lef 2.

²⁷ Dönemin fetvâ emini hakkında bkz: Talip Ayar, *Osmanlı Devletinde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*, DİB Yayınları, Ankara 2014, s. 203-205.

²⁸ "Meâl-i i'lâm ve mazbataya nazaran kenîse-i mersûme kadîm ve tamîre muhtâç olduğu Müslimûn-ı merkûmun ihbârlarıyla zâhir olmuş olmakla bu sûrette reâyâ-yı mersûmun kenîse-i mersûmeyi vaz'-ı kadîm ve hey'-et-i asliyesi üzere tamîr husûsundan men' olunmamak meşrû' iduği" [BOA, *A.MKT*, 132/85, 27 Mayıs 1848 (1264 C 23), Lef 1b].

²⁹ Karşılaştırmak için bkz: BOA, *A.MKT*, 132/74, 7 Haziran 1848 (1264 B 5).

Dolayısıyla bundan sonraki örneklerde de açıkça görüleceği gibi şer'î uygunluk arayışı geçmişten bu tarafa takip edilen prosedürün dışında kalmıştır. Onun için Kapıköy'deki kilise tamir işlemi, çalışmamıza konu olan diğer örneklerden bu yönüyle farklılık göstermektedir.

B. Larhan Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşâsı

Larhan köyü, aynı isimle anılan dere mevkiinde yer alan köylerin sonuncusudur. Belki de günümüzde köye *Akarsu* isminin verilmesi bu konumundan kaynaklanmaktadır. Köyün eski ismi hakkında yakın tarihli çalışmalarda farklı görüşler öne sürülmektedir. Esasında bu farklılık, köyün ismine karşılık gelen kelimenin etimolojik kökeni, telaffuzu ve anlamındaki yaklaşım değişkenliğinden kaynaklanmaktadır. Diğer taraftan, köyün kervan yolu üzerinde konaklama merkezi olması ve burada Roma tanrısı Lara'nın adını taşıyan bir hanın bulunması, dolayısıyla köyün isminin buradan geldiği, kanaatlerin yoğunlaştığı noktadır.³⁰

Rum Patriği tarafından 1284/1868 yılında, Larhan köyünde bulunan kilise ile ilgili talep Hariciye Nezareti'ne iletilmişti. Aya Yorgi isimli kilise zamanla harap hale dönüşmüştü. Bundan dolayı uzunluğu 18, genişliği ve yüksekliği 15'er zirâ ölçülerinde olmak üzere kilisenin yeniden inşâ edilmesi konusunda izin istenmekteydi. Belirtilen tarihte Larhan köyünde 93 hanede 283 Rum nüfus bulunmaktaydı.³¹ Bahsi geçen kilise geçmişten bu tarafa Rumlara ait olup, başka milletlerle herhangi bir alakası bulunmamaktaydı. Belirtilen ölçülere riayet etmek, bu konuda hiç kimseden zorla akçe almamak veya başka yollarla kimseye sıkıntı vermemek kaydıyla izin verilebileceği Divân-ı Hümâyûn Kalemi tarafından hazırlanan müzekkirede zikredilmişti.³² Nitekim padişahın iradesi de bu doğrultuda gerçekleşmiş, yukarıda altı çizilen noktalara dikkat edilmek kaydıyla isteğin gerçekleştirilebileceği belirtilmişti.³³ Söz konusu kilise bugün camiye çevrilmiş bir şekilde kullanımda bulunmaktadır.

C. Kutala Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşâsı

Günümüzde *Yemişli* olarak bilinen Kutala³⁴ köyü hakkında mevcut kaynaklarımızda bilgiler sınırlı düzeydedir. Tahrir defterlerinde de kaydına rastlamanın mümkün olmadığı köyde, yaşayanların neredeyse tamamını Rum nüfus oluşturmaktadır.³⁵ Hatta 1294/1877 tarihli *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*'ne göre köyde 50 hanede 106 Rum ve 3 Müslüman nüfus bulunmaktadır.³⁶

³⁰ Karagöz, *age*, s. 85-88; Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Hamsiköy ve Meryemana Vadileri: Maçka*, s. 104-105.

³¹ BOA, *İrade, Hariciye (İ.HR)*, 234/13834, 8 Şubat 1868 (1284 L 14), Lef 1a. Özellikle bu tarihlerdeki Vilâyet Salnâmelerinde Maçka'nın köy sayısı ile ilgili farklılıklar dikkat çekicidir. Mesela 1286/1869'da 60 olan köy sayısı (*Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, 1286/1869, s. 64) bir sene sonra 92'ye çıkmaktadır. Her iki salnâmedeki diğer kaza ve nahiyelerin köy sayıları kıyaslandığında, Maçka'daki kadar farklı bir rakamla karşılaşılmamaktadır. Sözgelimi 1286/1869'da Yomra'nın köy sayısı 52 iken bir sonraki sene de aynı kalmış, yine 1286/1869'da Akçaabad'ın köy sayısı 95 iken bir sonraki sene 93 olarak verilmiştir. Trabzon vilâyetinin ilk salnâmesi olan 1286/1869 yılına ait kaynakta kanaatimizce Maçka'nın köy sayısı sehven eksik verilmiştir ve bu yüzden diğer rakamlara da ihtiyatlı yaklaşmak gerekir. Zira hemen bir sene sonraki (1287/1870) salnâmede ve onu takip eden bir kaçında Maçka köylerinin sayısı ve diğer rakamlar birbiriyle uyumludur (*Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, 1287/1870, s. 88-89). Bu tarihten sonraki birkaç salnâmede de rakamlar aynıdır. Bkz: *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, 1288/1871, s. 96-97; 1289/1872, s. 94-95.

³² BOA, *İ.HR*, 234/13834, 5 Kasım 1868 (1285 B 19), Lef 1b.

³³ BOA, *İ.HR*, 234/13834, 6 Kasım 1868 (1285 B 20), Lef 2.

³⁴ Kelimenin anlamı, etimolojik kökeni hakkında bkz: Osman Coşkun, *Doğu Karadeniz Yer Adları ve Söz Varlığı (Artvin-Rize-Trabzon)*, Çatı Kitapları, İkizdere 2013, s. 189.

³⁵ Karagöz, *age*, s. 45-46.

³⁶ *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, 1294/1877, s. 158-159.

Kutala köyünde Aya Yani ismiyle bilinen kilisenin yıkılmaya yüz tuttuğu ve orada yaşayanların ihtiyacına cevap veremeyecek durumda bulunduğu öne sürülerek mevcut kilisenin genişletilmek suretiyle yeniden inşa edilmesi köy halkının talebidir. Köy halkının bu isteği Rum Patrikhanesi tarafından Hariciye Nezareti'ne iletilmişti. Divân-ı Hümâyûn Kalemî tarafından müzekkire hazırlanmış ve padişaha arz edilmek üzere Sadaret'e gönderilmişti. Söz konusu kilisenin geçmişten bu tarafa Rum milletine ait olduğu, diğer milletlerle ve Müslüman mahalleleriyle bağlantısının bulunmadığı, kilise arazisinin vakıf sınırları içerisinde olmadığı gibi eklenti yapılacak kısmın da kilisenin kendi topraklarına dahil olduğu izin isteğinde altı çizilen konulardı. Ayrıca uzunluğu 15, genişliği ve yüksekliği 10'ar zirâ ölçülerinde³⁷ yapılması düşünülen kilisenin inşaat esnasında işaret edilen sınırların dışına çıkılmaması, Rum milletinden zorla akçe toplanmaması veya başka şekillerle rahatsızlık yaratacak girişimlerden kaçınılması özellikle belirtilmekteydi.³⁸ Bütün bu hassasiyetler göz önünde bulundurularak Rum milletinin isteği geri çevrilmemiş, gerekli izin padişah tarafından verilmişti.³⁹ Aya Yani isimli kilise zaman içerisinde önce camiye çevrilmiş, daha sonra da yıkılmıştır.

D. Konaka Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşası

Konaka köyünün eski ismi Rum kaynaklarında *Bereneia* şeklinde yer almaktadır. Tarihsel süreç içerisinde köyün ismi, tespit edebildiğimiz kadarıyla, *Bereneia*'dan *Konaka*'ya, *Konaka*'dan da bugünkü kullanımı olan *Bağışlı*'ya dönüşmüştür. Yöreye hakim olan derebeylerin köyde oturmak için yaptırmış oldukları konaklardan esinlenerek köyün ismi bu adla anılır olmuştur.⁴⁰

1290/1873 yılında Rum Patrikliği tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen yazıda, köy halkı kiliselerinin yeniden inşası için izin istemekteydi. Kiliseleri zamanla harap bir vaziyete dönüşmüş, içinde ayin yapılamayacak hale gelmişti. Uzunluğu 13, genişliği 8.5 ve yüksekliği 7 zirâ ölçülerinde yapılması düşünülen yeni kilisenin altı penceresi ve bir kapısı bulunacaktı. Ayrıca köylüler taleplerinde, kendilerine izin verildiği takdirde bundan büyük mutluluk duyacaklarının altını özellikle çizmişlerdi.⁴¹

Yapılan değerlendirmelerde, eskiden beri kilisenin Rumlara ait olduğu ve diğer milletlerle, Müslüman mahallesiyle ve vakıf arazisiyle herhangi bir ilişkisinin olmadığı dile getirilmişti. Zira bu hassasiyet, bütün inşâ faaliyetlerinin sorgulanan ortak noktasıydı. Başvuru yazısında belirtilen fiziki ölçülerin aşılmaması, zorla akçe toplanmaması veya başka bir şekilde Rum milletine rahatsızlık verilmemesi koşuluyla inşâ faaliyetine müsaadenin uygun olacağı

³⁷ Kilise inşası için izin istenen evrakta kilise ölçüleri bu şekilde iken [BOA, *Cevdet, Adliye (C.ADL)*, 57/3460; BOA, *İ.HR*, 254/15116, 29 Mart 1872 (1289 M 19), Lef 8], iradenin kaydedildiği kilise defterinde uzunluk 15, yükseklik ve genişlik 30'ar zirâ olarak verilmiştir [BOA, *Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri (A.DVN.KLS.d.)*, defter no: 1, s. 123, 321 nolu karar, 25 Mayıs 1872 (1289 Ra 17)]. Kanaatimizce deftere kayıt yapılırken ölçülerin yazımında yanlışlık olmuştur.

³⁸ BOA, *C.ADL*, 57/3460; BOA, *İ.HR*, 254/15116, 29 Mart 1872 (1289 M 19), Lef 8. *Cevdet Tasnifi Adliye* alt fonunda (*C.ADL*) kayıtlı belge üzerinde herhangi bir tarihe rastlayamadık. Fakat arşiv kataloğunda 29 Zilhicce 1282/15 Mayıs 1866 tarihine yer verilmiştir. Eğer belgenin tarihi bu ise izin istenilen tarihle (29 Zilhicce 1282/15 Mayıs 1866) iradenin çıktığı tarih (28 Safer 1289/7 Mayıs 1872) arasında yaklaşık 6 yıl süre bulunmaktadır ki böyle bir şey mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla arşiv kataloğunda bu belge için verilen tarihin isabetli olmadığı açıkça görülecektir. Kaldı ki dosya (BOA, *C.ADL*, 57/3460) içerisinde kilise inşasını ihtiva eden belgenin dışında, başka konuyla alakalı Şubat 1327/Şubat 1912 tarihli nüfus tahrir kalemine ait sicil kayıtları da bulunmaktadır.

³⁹ BOA, *İ.HR*, 254/15116, 7 Mayıs 1872 (1289 S 28), Lef 14; BOA, *A.DVN.KLS.d.*, defter no: 1, s. 123, 321 nolu karar, 25 Mayıs 1872 (1289 Ra 17). Çıkan iradenin kaydedildiği defter için bkz: Ek 2.

⁴⁰ Karagöz, *age*, s. 105-107. Ayrıca köydeki mahalle, yer, mezra ve sülale adları için bkz: Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Hamsiköy ve Meryemana Vadileri: Maçka*, s. 34-35.

⁴¹ BOA, *İ.HR*, 259/15465, 11 Mart 1873 (1290 M 11), Lef 3.

görüşü,⁴² padişah tarafından da tasvip görmüş ve irade bu yönde tezahür etmişti.⁴³ Konaka köyündeki bu kilise camiye çevrilmiş ve halen camii olarak kullanılmaktadır.

E. Zanha Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşâsı

Köyün ismi hakkında kaynaklarda farklı kullanımlar dikkat çekmektedir. Sözgelimi arşiv belgelerinde Banha,⁴⁴ Zanha,⁴⁵ hatta aynı dosya içerisindeki belgelerde Zihanha, Zanha ve Zance⁴⁶ kullanımlarına yer verilmektedir. Vilâyet Salnâmeleri'ne gelince köyün adı Zanha,⁴⁷ yakın tarihli kaynaklarımızda ise Zanha/Zenah/Zeniha⁴⁸ şeklinde ifade edilmekte ve yine bu kaynaklarda köyün günümüzdeki ismi *Çeşmeler* olarak belirtilmektedir. Arşiv belgelerinde kullanımına işaret ettiğimiz “Banha, Zihanha, Zance”, ne Vilâyet Salnâmeleri'nde ne de yakın tarihli kaynaklarımızda geçmektedir. Ayrıca arşiv belgelerinde bile tekli bir kullanımın bulunmadığı göze çarpmaktadır. Dolayısıyla biz, köyün ismini ifade ederken Vilâyet Salnâmeleri'nin ve yakın tarihli kaynaklarımızın yer verdiği “Zanha” kullanımını tercih edeceğiz.

Arşiv belgelerini incelediğimizde, Zanha köyünde iki Rum kilisesinin yeniden inşâ faaliyetine tabi tutulduğunu görmekteyiz. Bunlardan tarih itibariyle daha önce olanı, Zanha köyünün kostortos mahallesindeki⁴⁹ kilise için dile getirilen taleptir. Rum Patrikliği'nden yapılan müracaatta, zamanın ilerlemesiyle birlikte Aya Nikola isimli Rum kilisesinin harabe haline dönüştüğü ve içinde ayin yapılamayacak duruma geldiği belirtilmekteydi. Yeniden inşâsına izin istenen kilisenin uzunluğunun 20, genişliğinin 11,5 ve yüksekliğinin 10 zirâ olması, bir kapı ve on altı penceresinin bulunması düşünülmekteydi. Tavan ortasında fener şeklindeki aydınlık alanın uzunluğu ve genişliği 4, yüksekliği 5 zirâ ölçülerinde olacak ve sekiz adet pencereyi kapsayacaktı.⁵⁰

Rum Patrikliği tarafından iletilen talebin hayata geçirilebilmesi için bahsi geçen köyde bir takım incelemelerde bulunulması gerekmekteydi. Örneğin, Rumların dışında diğer milletlerden köyde yaşayanların olup-olmadığı, eğer varsa nüfus ve hane sayıları, bunların içerisinde Rumların ne kadar olduğu inceleme konularını oluşturmaktaydı. Yapılan inceleme neticesinde Zanha köyünde yaşayanların tamamını 75 hanede ve 182 erkek nüfusla Rumların oluşturduğu anlaşılmıştı.⁵¹ Ayrıca daha önce başka yerlerde kilise inşâ faaliyetlerine izin verildiğinden hareketle bu talebe de müsaade edileceği, zaten eskiden beri bahsi geçen kilisenin Rum milletine ait olduğu, diğer milletlerin burayla bir alakasının bulunmadığı, mevki itibariyle yeniden inşâ edilecek kilise yerinin kimseyi zarara uğratacak nitelikte olmadığı sonucuna varılmıştı. Diğer taraftan mekan itibariyle belirtilen ölçülerin dışına çıkılmaması, kilise inşâsı için Rum milletinden zorla para toplanmaması ve insanlara eziyet getirecek muamelelerde bulunulmaması da özellikle istenmekteydi.⁵² Bütün bu hassasiyetler çerçevesinde konu padişaha arz edilmiş, çıkan irade doğrultusunda kilisenin inşâsına ruhsat verilmişti.⁵³ Geçmişte

⁴² BOA, *İ.HR*, 259/15465, 25 Mart 1873 (1290 M 25), Lef 3.

⁴³ BOA, *İ.HR*, 259/15465, 7 Nisan 1873 (1290 S 8), Lef 6.

⁴⁴ (بانھا) (BOA, *İrade, Adliye ve Mezahib (İ.AZN)*, 3/7, 14 Eylül 1892 (1310 S 21), Lef 2; BOA, *İ.AZN*, 3/7, 29 Aralık 1892 (1310 C 9), Lef 3).

⁴⁵ (زانحه) (BOA, *İ.AZN*, 3/7, 1 Ocak 1893 (1310 C 12), Lef 1).

⁴⁶ (زيانحه), (زانحه) ve (زانجه) (BOA, *İ.DH*, 862/69027, 28 Ağustos 1882 (1299 L 13).

⁴⁷ (زانحه) (*Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, 1293/1876, s. 163; 1294/1877, s. 159).

⁴⁸ Karagöz, *age*, s. 125-126; Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Maçka*, s. 81, 100-101, 103, 105, 108, 112.

⁴⁹ Zanha köyüne bağlı diğer mahalle isimleri için bkz: Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Maçka*, s. 103.

⁵⁰ BOA, *İ.DH*, 862/69027, 25 Şubat 1882 (1299 R 6), Lef 3.

⁵¹ BOA, *İ.DH*, 862/69027, 24 Mayıs 1882 (1299 B 6), Lef 1.

⁵² BOA, *İ.DH*, 862/69027, 15 Haziran 1882 (1299 B 28), Lef 3.

⁵³ BOA, *İ.DH*, 862/69027, 7 Eylül 1882 (1299 L 23), Lef 5. Çıkan iradenin kaydedildiği defter için bkz: Ek 3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin bir başka fonunda benzer içerikli bir kayda daha rastlanmaktadır [BOA, *Yıldız*,

Zahna köyüne bağlı olan bu kilise, zaman içerisinde yapılan idari düzenlemelerle bugün Ocaklı köyü sınırlarında yer almaktadır. Kilisenin çan kulesi yıkılmış, zemini kazılmış ve halen metruk durumdadır.

1299/1882 tarihli bu iradede yer alan birkaç ifade dikkat çekicidir. Sözgelimi “*her hafta birkaç kilisenin dahi tamir idüğü*” halde “*maâbid-i İslâmiyye'nin inşâât ve tamîrâtına dâir olan marûzâtın nedreti(azlığı)*”⁵⁴ ifadeleri, Müslümanların ibadethanelerine yönelik inşaat ve tamir isteğinin kiliselerin inşasına yönelik isteklerden daha az olduğunu göstermektedir. Esasında ortaya çıkan sonuç, en azından bu tarihlerde ya da gayri müslim mabedlerine düzenleme getirilen Islahat Fermanı’ndan sonra benzer faaliyetlerin ivme kazandığı gerçektir.

Zanha köyündeki bir başka Rum kilisesinin inşasına 1310/1892 yılı içerisinde izin istenmiştir. Rum Patrikliği’nden yapılan başvuruda, köyde bulunan Rum kilisesinin yıkılmaya yüz tuttuğu ve buradan hareketle kilisenin genişletilmek suretiyle yeniden inşasına izin istendiği belirtilmekteydi. Söz konusu isteğin mahiyeti araştırılmış, hazırlanan rapor ve diğer evrak Trabzon Vilayeti Meclis İdaresi’nce Adliye ve Mezahib Nezareti’ne sunulmuştu. Rapora göre Zanha köyünde 86 hanede erkek ve kadın olmak üzere toplam 500 Rum nüfus bulunmaktaydı. Eskisi yıkılıp yerine yenisinin genişletilerek yapılması düşünülen kilisenin uzunluğu 24, genişliği 13, yüksekliği 14 zirâ olarak planlanmıştı. Dört yüz lirayı bulan giderin zengin kişilerin (mütemevvilât) yardımıyla karşılanacağı ön görülmüştü. Ancak diğer örneklerde olduğu gibi burada da “*millet-i merkûmeden cebren akçe toplanılmak veyahut âhar sûretle izâc olunmak misillü hâlât vukû'a getirilmemesi*” için, dört yüz liralık maliyete yardımda bulunacak on sekiz kişinin ismi ve yardım miktarlarını içeren iâne (yardım) listesi oluşturulmuştu.⁵⁵ Yapılan değerlendirmeler neticesinde, kilisenin inşasına herhangi bir engel olmadığı sonucuna varılmıştı.⁵⁶ Nitekim padişahın iradesi de bu doğrultuda gerçekleşmişti.⁵⁷ Köyde var olan iki kiliseden biri yıkılmış diğeri ise günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Ancak bunlardan hangisinin ele aldığımız kilise olduğunu tespit edemedik.

Yıkılmaya yüz tutmuş eski kilisenin uzunluğu 11, genişliği 7 ve yüksekliği 9 arşın iken, bunun yerine yapılacak yeni kilisenin plandaki ölçülerine bakıldığında,⁵⁸ neredeyse eskisinin bir o kadarı daha yeni kiliseye ilavede bulunulacağı görülmektedir. Ayrıca Zanha köyündeki inşâ sürecinde, başka köylerdeki yapım faaliyetlerinden farklı olarak maliyetin kilise sandığından değil de zengin kişiler tarafından karşılanacak olması ve maliyeti karşılayacak isimlerin belirli hale getirilmesi dikkati çeken bir başka husustur. Bu durum köyde, hem refah seviyesi iyi düzeyde olan kişilerin bulunduğuna hem de yardım kapsamında su istimaline açık bir alanın bırakılmamış olmasına işaret eder. Zira köyün gelir düzeyinin ileri noktalarda olduğu

Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES), 14/15, 7 Aralık 1881 (1299 M 15)]. Bu dosyadaki evrak, Rum Patrikliği’nin Adliye ve Mezahib Nezareti’ne yaptığı başvuruyu, Divân-ı Hümayun Kalemî’nin müzekkiresini, Adliye ve Mezahib Nezareti’nin Vekâlet’e yazdığı yazıyı ve Vekâlet’in arzını içermektedir. Fakat padişahın verilen fermana dosyada rastlanmamaktadır. Maçka kazasına bağlı köyün ismi burada Ziyânice (زيانجه), Ziyâniha (زيانحه) olarak belirtilmektedir. Kilisenin ismi, ölçüleri ve verilen bilgiler, bizim yukarıda makale metni içerisinde işlediğimiz izin isteğiyle birebir örtüşmektedir. Kaldı ki tarihlerde birbirine çok yakındır. Dolayısıyla biz, her ne kadar arşivin iki ayrı fonunda kayıtlı olsa da, aynı yer hakkında birbirine yakın iki tarihte yapılan isteğin tek fermanla sonuçlandırıldığını düşünmekteyiz.

⁵⁴ BOA, *İ.DH*, 862/69027, 7 Eylül 1882 (1299 L 23), Lef 5.

⁵⁵ BOA, *ŞD*, 2600/19, 31 Mayıs 1892 (19 Mayıs 1308), Lef 3.

⁵⁶ BOA, *İ.AZN*, 3/7, 14 Eylül 1892 (1310 S 21), Lef 2.

⁵⁷ BOA, *İ.AZN*, 3/7, 29 Aralık 1892 (1310 C 9), Lef 3.

⁵⁸ Kilisenin krokisi için bkz: Ek 4. Ölçü birimi olarak 1 santimetrenin 1 arşına karşılık gelecek şekilde dikkate alındığı krokinin alt kısmında belirtilmiştir.

ve büyük hayırseverlerin köyde ikamet ettiği yöreyle ilgili yapılan çalışmalarda söylenmektedir.⁵⁹

F. Bondila/Pondila Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşâsı

Köyün ismi arşiv belgelerinde Bondila ve Pondila⁶⁰ şeklinde yer almaktadır. “Bondil/Pondil” kelimesi kalın tahta, lata, kale direği, kiriş ve ev direği anlamlarına gelmektedir. Sözcüğün bu anlamlarından hareketle köyün ağaç ve tahta yeri, ağaçların kesilip biçildiği yer, kereste merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Köyün günümüzdeki ismi ise Güzelce'dir.⁶¹

1912 yılında Rum Patrikliğince Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne yapılan başvuruda, Pondila köyünde kilise ve çan kulesi yapımı için izin istenmekteydi. Yapımı düşünülen kilisenin uzunluğunun 16, genişliğinin 13 ve yüksekliğinin 10,5 metre⁶² olması ve ayrıca çan kulesinin de inşaaata dahil edilmesi öngörülmekteydi. Keşif bedeli olan 200 Osmanlı Lirası'nın kilise sandığından karşılanacağı zikredilmekteydi.⁶³ Nezaret'in isteği doğrultusunda yerel yöneticiler tarafından kilise yapımının düşünüldüğü yerde tahkikat yapılmış, tahkikatın sonuçları rapor haline getirilmişti. Buna göre inşaat arazisinin doğu, batı ve güney yönlerinde şahıslara ait yerler, kuzey kısmında da köylülerin ulaşımına tahsis edilmiş yol bulunmaktaydı. Bununla birlikte kilisenin yapılacağı beş dönümlük mîrî arazi sened-i hâkânî⁶⁴ ile Hacıoğlu Yanya'nın tasarrufuna verilmişti. Detayına bu raporda rastladığımız çan kulesinin uzunluğu ve genişliği 3, yüksekliği de 7 arşın⁶⁵ olacaktı. O mevkide cami, mescit, hayır işlerine tahsis edilen yer ve kale bulunmamaktaydı. Kilisenin tesisinin bir ihtiyaç olduğu, diğer cemaatlerin bu mevkide herhangi bir iştirakinin bulunmadığı; kilisenin kuzey ve güney yönlerinde 4, doğu tarafında 3, kubbesinde 12 olmak üzere toplamda 23 pencereden ve bir kapıdan müteşekkil olacağı raporda belirtilmekteydi. Köy halkının çoğunluk nüfusunu oluşturan Rumların 112 hanede 464 kişiden ibaret olduğu bahsedilen bir başka husustu.⁶⁶

Yukarıda yer verilen rapor doğrultusunda Maçka'daki yetkililerin düzenlediği evrak Trabzon Vilayeti'ne,⁶⁷ oradan da Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne gönderilmişti.⁶⁸ Nezaret'te yapılan inceleme neticesinde kilisenin yapımı için herhangi bir engel olmadığı fakat inşaaata tahsisi düşünülen mîrî araziye mukâtaa-i zemin⁶⁹ belirlenmek üzere ruhsat verilebileceği

⁵⁹ Karagöz, *age*, s. 125.

⁶⁰ (پونديله) ve (بونديله) (BOA, ŞD, 1872/10, 26 Haziran 1913 (1331 B 21); BOA, İAZN, 116/21, 10 Mart 1914 (1332 R 12).

⁶¹ Karagöz, *age*, s. 109-110; Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Hamsiköy ve Meryemana Vadileri: Maçka*, s. 101-102; Coşkun, *age*, s. 233.

⁶² Bazı yerlerde yükseklik 11,5 metre şeklinde geçmektedir. Bkz: BOA, ŞD, 1872/10, 22 Şubat 1914 (1332 Ra 26), Lef 3; BOA, A.DVN.KLS.d., defter no: 7, s. 24, 10 Mart 1914 (1332 R 12).

⁶³ BOA, ŞD, 1872/10, 2 Temmuz 1912 (1330 B 17), Lef 6.

⁶⁴ Sened-i hâkânî, tapu senedi niteliğinde mal sahiplerine tasarruf belgesi olarak verilen vesikadır (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. 3, İstanbul 2004, s. 173).

⁶⁵ Osmanlılar'da esas itibarıyla kullanılan iki tür arşından biri “Mimar Arşını” idi. Genel olarak arşının ismi ve uzunlukları zamana ve mekâna göre çeşitlilik göstermiş, benzer duruma mimar arşınında da rastlanmıştır. Son yapılan düzenlemelerle mimar arşınının uzunluğu 75,8 santimetreye karşılık gelecek şekilde standarda bağlanmıştır (Mehmet Erkal, “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 411-413).

⁶⁶ BOA, ŞD, 1872/10, 30 Eylül 1912 (1330 L 18), Lef 9.

⁶⁷ BOA, ŞD, 1872/10, 19 Aralık 1912 (1331 M 9), Lef 8.

⁶⁸ BOA, ŞD, 1872/10, 26 Haziran 1913 (1331 B 21), Lef 7.

⁶⁹ Mîrî arazi üzerine cemaatler adına yapılan mektep, hastane, mabed gibi hayrî ve dinî müesseseler sebebiyle alınan vergi için kullanılan bir ifadedir. Bunun yerine “bedel-i öşür” denildiği de olmuştur (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. 2, İstanbul 2004, s. 579).

görüşü öne çıkmıştı.⁷⁰ Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen ve burada daha da detaylarına inilen görüşmeye göre mukâtaa-i zemin/bedel-i öşür, yürürlükte olan usul ve karara göre belirlenecekti.⁷¹ Zira takip edilen usulde, arsanın kıymeti üzerinden % 30 hesabı dikkate alınmaktaydı.⁷² Bütün bu aşamaların neticesinde yeri ve ölçüleri belirli kilisenin ve çan kulesinin Rum cemaati için yapılmasına izin verilmişti.⁷³ Bugün Güzelce köyündeki caminin bu kiliseden dönüştürüldüğünden veya onun yerine yapıldığından bahsedilmektedir.⁷⁴

İslam yurdu olan yerlerde, gayri müslim inancının izlerini taşıyan ya da bir anlamda inancın propagandasını yapan çan çalma, haç çıkarma ve ayin icrası gibi durumlar, İslam hukukunun kriterlerine göre düzenlenmiştir.⁷⁵ Bu usulü takip eden Osmanlı Devleti, gayri müslimlerin kiliseye toplanma çağrısı niteliğindeki çan çalma uygulaması yerine, tahta çalma usulüne müsaade etmiştir. Hatta yer yer sokağa tellal çıkarıldığı da olmuştur. İslahat Fermanı'ndan sonra çan çalmaya izin verildiği ya da verilmediğiyle ilgili farklı görüşler⁷⁶ öne sürülmekle birlikte, Pondila köyünde kilise inşasının yanı sıra çan kulesi yapımına da izin verildiğini görmekteyiz.

G. Hortokob-ı Zîr Köyünde Rum Kilisesinin Yeniden İnşası

Trabzon'u iç bölgelere bağlayan tarihî İran-Trabzon yolu, Hortokob dağı sırtlarından geçmekteydi. Tarihî yolun önemi sebebiyle Hortokob mevki, stratejik bir konuma yükselmişti. Özellikle yol için gerekli görülen güvenlik tedbirleri, bu yerleşim yerinin askerî amaca yönelik rolünü ön plana çıkarmaktaydı. Nitekim coğrafyanın sarp bir yapıya sahip olması, ziraat faaliyet alanını da kısıtlamaktaydı.

Araştırmacılar "hortokob" isminin menşei hakkında farklı görüşler öne sürmektedir. İsmi, Rumca ot biçilen yer, çayır anlamından geldiği veyahut daha önce buraya yerleşmiş aynı isimli boydan mülhem olduğu öne sürülen görüşler arasındadır. Her ne kadar kaynaklarda "hortokob" isminin kaynağı açısından zikrettiğimiz farklılıklar ifade edilse de, buranın eski bir yerleşim yeri olduğu kaynakların hemen hepsinin mutabık kaldığı noktadır. Hatta Hortokob dağının kuzey alanında yer alan kısım *aşağı hortokob*, buraya nispetle yüksekte kuzey ve batı yönlerini kapsayan alan *orta hortokob*, daha güneyde yer alan kesim *yukarı hortokob* şeklinde Rum kaynaklarında ifade edilmiştir. Bu bölümlenme Osmanlı kaynaklarında *hortokob-ı bâlâ (yukarı)*, *hortokob-ı vustâ (orta)* ve *hortokob-ı zîr (aşağı)* şeklinde geçmektedir. 1900'lü yıllara gelindiğinde ise Hortokob köyü üçe bölünmüş; daha önce hortokob-ı bâlâ olan yer *yukarıköy*, hortokob-ı vustâ olan yer *ortaköy*, hortokob-ı zîr olan yer *kozağaç* adını almıştır.⁷⁷ Dolayısıyla burada yapımına işaret edeceğimiz kilise inşâ faaliyeti bugünkü ismiyle kozağaç köyünde gerçekleşmiştir.

Hortokob-ı Zîr/Kozağaç köyünde harap halde bulunan Aya Yani isimli kilisenin yeniden inşasına ve bir de çan kulesinin ilave edilmesine Rum Patrikliği'nin müracaatıyla izin istenmekteydi. Öncelikle kilisenin kaç kapı ve pencereden ibaret olacağı, arsasının kaç metre

⁷⁰ BOA, ŞD, 1872/10, 13 Temmuz 1913 (1331 Ş 8), Lef 5.

⁷¹ Benzer durumlarla ilgili takip edilecek yasal düzenleme için bkz: *Düster*, "Arâzî-i Emîriyye Üzerine Bilâ Ruhsat İnşâ Olunmuş ve Olunacak Fabrika ve Emsâli Müessesâtın Cezâen İki Kat Bedel-i Öşre Rabtu ve Teferruâtı Hakkında İrâde-i Seniyye", Matbaa-i Âmire, C. 4, 2. Tertip, Dersaadet 1331, s. 10-12.

⁷² BOA, ŞD, 1872/10, 22 Şubat 1914 (1332 Ra 26), Lef 3.

⁷³ BOA, İAZN, 116/21, 10 Mart 1914 (1332 Ra 12), Lef 3. Söz konusu kararın kilise defterindeki kaydı için bkz: BOA, A.DVN.KLS.d., defter no: 7, s. 24, 10 Mart 1914 (1332 R 12).

⁷⁴ Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Hamsiköy ve Meryemana Vadileri: Maçka*, s. 102.

⁷⁵ Ahmet Yaman, "Müslüman Mahallesinde Çan Çalınabilecek Salyangoz Satılabilecek mi?" *Eski Yeni*, S. 1, Bahar 2006, s. 51-52.

⁷⁶ Kenanoğlu, *age*, s. 311-316.

⁷⁷ Karagöz, *age*, s. 98-104; Durmuş, *Tarih ve Kültürü İle Maçka*, s. 129-135.

ve hangi tür arazi çeşidi içerisinde yer alacağı, ayrıca kıymetinin ne kadar olduğu gibi konuların açığa çıkarılması gerekmektedir.⁷⁸

Aya Yani kilisesi daha önce ruhsat alınmaksızın yapılmıştı. Üzerine yapıldığı arazi mirî arazi statüsünde olup, 200 zirâ ebadında ve 500 kuruş değerindeydi. Kilisenin uzunluğu 16, genişliği 13, yüksekliği 9,5 arşın olacak, bir kapı ve altı pencereyi kapsayacaktı. Çan kulesine gelince uzunluğunun ve genişliğinin 3,5 zirâ, zeminden tavana kadar olan yüksekliğinin ise 18 zirâ olması planlanmaktaydı. Bütün bu inşaat faaliyetinin gerçekleştirilmesi için ihtiyaç duyulan 200 lira kilise sandığından karşılanacaktı. Hortokob-ı Zîr köyünde o tarihte 30 hanede 136 Rum nüfusun yaşadığı ifade edilmekteydi. Kilisenin ve çan kulesinin yapımı mevcut şartlar içerisinde uygun görülmuş, ancak mirî arazi statüsünde bulunan yerin değeri üzerinden mukâtaa-i zemin tespitinin gerekliliği hatırlatılmıştı.⁷⁹ Çıkan irade doğrultusunda Aya Yani kilisesinin yeniden inşâsına ruhsat verilmiş,⁸⁰ gereğinin yapılması için Adliye ve Mezâhib, Maliye Nezaretlerine, bilgi için de Dahiliye Nezareti'ne yazı yazılmıştı.⁸¹ Hortokob-ı Zîr köyündeki bu kilise zaman içerisinde yıkılmıştır.

Sonuç

Maçka tarih boyunca birçok etnik gruba, farklı kültürlere ve inançlara ev sahipliği yapmıştır. Trabzon'un fethinden sonra uygulanan iskan politikası, bölgede etnik köken itibarıyla Türklerin, inanç olarak İslamiyet'in izlerini belirgin hale getirmiştir. İmparatorluğun son dönemine kadar da Maçka'da hatta bölgede Müslümanlar, Rumlar ve Ermeniler bir arada yaşamaya devam etmiştir.

İdari yapılanma içerisinde Maçka, 1268/1852 tarihinden itibaren Trabzon merkez sancağına bağlanmıştır. Sonradan buranın kazaya dönüşüm girişimleri, sadece idarî bir düzenlemenin ötesinde değerlendirilmiştir. Nitekim İmparatorluk sınırları içerisinde belli merkezlerde yoğunlaşan *tanassur hareketlerinin* Maçka ve civarında da görülmesi bir takım tedbirleri beraberinde getirmiştir. Sözelimi irşat faaliyetlerine ağırlık verilmesi, tanassur hareketlerine ivedilik veren okullara karşı devlet tarafından okulların açılması ve son aşamada bu hareket içerisinde bulunanların yaşadıkları bölgeden uzaklaştırılması alınan tedbirler arasında bulunmaktadır. Devlet, mücadele içerisinde bulunduğu *tanassur hareketi* mensubu Hıristiyan tebaasının tavırlarına karşı çok yönlü tedbirler alırken, onların mabedlerini tamir ve yeniden inşâ isteklerine karşı çıkmamıştır. Bu tutum İslam geleneği içerisinde inanç ve mabed masuniyetine gösterilen saygı örneğinin Osmanlı uygulamasıdır. Kanaatimizce devlet, *hareket* mensuplarının inanç eksenli istek ve tavırlarına karşı olmaktan ziyade, inanç adı altında ikircikli tutumlarına yönelik tedbir almak istemiştir. Zira askerlikten muaf olmak için *tanassura* başvuruların, siyasi ve günübürlük bir takım mülhazalarla bu *hareketi* canlı tutma çabalarının tarihte çok sayıda örneği bulunmaktadır.

Islahat Fermanı'nın gayri müslim tebaaya dinî alanda sağlamış olduğu serbestlik, Maçka'da kiliselerin tamir ve yeniden inşâ taleplerindeki artışta kendini göstermektedir. Arşiv belgelerinde yapılan incelemede, Ferman öncesi belgelere yansıyan sadece bir tane tamir talebine rastlanırken, Ferman sonrası altı tane yeniden inşâ talebine rastlanılmıştır. Esasen Islahat Fermanı'nın, gayri müslimlerin mabedlerinin, mekteplerinin, hastane ve mezarlıklarının tamirine engel olunmaması, buraların yeniden inşâsına kolaylık gösterilmesi prensibini getirdiğini hatırlamak gerekir. Şöyle ki, Ferman öncesi fetvâ alınmak kaydıyla padişah

⁷⁸ BOA, ŞD, 1868/3, 21 Ekim 1912 (8 Teşrinievvel 1328), Lef 2.

⁷⁹ BOA, İ.AZN, 110/22, 24 Şubat 1913 (1331 Ra 17), Lef 1.

⁸⁰ BOA, İ.AZN, 110/22, 3 Mart 1913, (1331 Ra 24), Lef 2.

⁸¹ BOA, BOE, 4156/311640, 22 Mart 1913 (1331 R 13).

tarafından sadece tamir faaliyetine izin verilirken; Ferman sonrası fetvâ şartı tamamen kaldırılmış, tamir izninde padişah onayı aranmamış ve yeniden inşâ faaliyetinde padişahın onayına başvurulmuştur. Dolayısıyla çalışmamızda her iki döneme ait yani Islahat Fermanı öncesi –Kapıköy örneği- ve Islahat Fermanı sonrası –diğer örnekler- uygulamaların somut misalleri bulunmaktadır.

İmparatorluk genelinde kiliselerin tamir ve yeniden inşâ faaliyetlerinde yoğun bir prosedürün takip edildiği görülmektedir. Tamir faaliyetlerine baktığımızda, tamir başvurusunun taşrada gayri müslim vatandaşların bizzat kendileri tarafından, İstanbul ve çevresinde ise çoğunlukla patrikler eliyle yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Maçka'daki tamir faaliyetinde de talep burada yaşayan Rumlar tarafından iletilmiştir. Maçka kadısına arzuhal verilmesiyle süreç başlatılmış olup, arzuhalde kilisenin uzun zamandan beri tamir görmediği için harap ve yıkılmaya yüz tuttuğu zikredilmiştir. *Dûçâr-ı sefâlet olmamızı müstelzem olduğundan* ifadesiyle konu daha dramatik hale getirilmiştir. Kilisenin eski haline getirileceği, asla yükseltme ve genişletme yapılmayacağı belirtilmiştir. Kadı tarafından oluşturulan bir heyetle başvuru, yerinde tahkik edilmiştir. Keşif sonunda kilisenin eni, boyu ve yüksekliği tespit edilmiş, bu bilgilerin yer aldığı ilâm, idârî hiyerarşi takip edilerek merkeze gönderilmiştir. Fetvâsı alınan başvuru padişaha arz edilmiştir. Buraya kadar izlenen yöntem, çalışmamızın giriş kısmında belirtilen kiliselerin tamir prosedürüyle uyumluluk arz etmektedir. Ancak padişah onayına ve tamirden sonra tekrar keşif uygulamasına belgelerde rastlanılmaması, kilise tamiri konusunda Maçka'daki Kapıköy örneğini diğerlerinden farklı kılmaktadır.

Kiliselerin yeniden inşâ faaliyetlerinde de belirli bir prosedür takip edilmiştir. Taşradan yapılan başvurular, Metropolitik tarafından Vilayet Meclis İdaresi'ne; merkezden yapılan başvurular ise Patriklik tarafından ilgili Nezaret'e yapılmıştır. İdârî hiyerarşi takip edilmiş, en nihayetinde yeniden inşâ faaliyeti padişahın izniyle başlatılmıştır. Ancak Maçka'da gündeme gelen yeniden inşâ faaliyetlerinin tamamında ise başvurular Patriklik tarafından yapılmıştır. Gayri müslim tebaa isteğini Patrikliğe iletmış, Patriklik de resmî süreci başlatmıştır. Muhtemeldir ki yerelden yapılan başvurularda resmî sürecin ilerlemesi epeyce zaman alacağından, bu sürenin kısa tutulması öngörülmüştür. Bir başka açıdan düşünülürse gayri müslim tebaa, Metropolitlikten daha ziyade Patrikliğin nüfuzunu kullanmak istemiş olabilir. Çünkü Hıristiyanlığın doğu kiliselerinde patriklik, kendine bağlı olan bölgelerde en üst yönetim organıdır.

İster tamir faaliyeti olsun isterse yeniden inşâ faaliyeti olsun belgelerde, masraflar için gayri müslim vatandaşlardan zorla akçe toplanmaması ve kimsenin rahatsız edilmemesi vurgusu dikkat çekicidir. Benzer içerikli uyarılar Maçka'daki faaliyetler için de söz konusu olmuştur. Kanaatimizce yönetim erki, bir taraftan gayri müslim tebaanın mabedleriyle ilgili taleplerini karşılayarak onların devletle bütünleşmesini, öte taraftan gerekli uyarıları yapmak suretiyle kendi içlerinde çıkması muhtemel sorunları bertaraf etmeyi hedeflemiştir.

Kaynaklar

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO), 2984/223740; 3542/265603; 4156/311640.

Bâb-ı Âsafî Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Kilise Defterleri (A.DVN.KLS.d.), defter no: 1, 2, 7.

Cevdet, Adliye (C.ADL), 57/3460.

Cevdet, Dahiliye (C.DH), 12/586.

- Dahiliye, Islahat (DH.TMIK.S)*, 66/35.
Dahiliye, Mektubi Kalemi (DH.MKT), 2811/54; 2824/63.
İrade, Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 3/7; 110/22; 116/21.
İrade, Dahiliye (İ.DH), 862/69027; 1480/31.
İrade, Hariciye (İ.HR), 234/13834; 254/15116; 259/15465.
İrade, Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 229/7893.
Sadaret, Mektubi Kalemi (A.MKT), 132/74; 132/85.
Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 1864/2; 1865/18; 1868/3; 1872/10; 2600/19.
Yıldız, Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES), 14/15.

B. Belgesel Kaynaklar

- Düstur*, “Arâzî-i Emîriyye Üzerine Bilâ Ruhsat İnşâ Olunmuş ve Olunacak Fabrika ve Emsâli Müessesâtın Cezâen İki Kat Bedel-i Öşre Rabtı ve Teferruâtı Hakkında İrade-i Seniyye”, Matbaa-i Âmire, C. 4, 2. Tertip, Dersâdet 1331, s. 10-12.
Trabzon Vilâyeti Salnâmesi, Trabzon Vilâyeti Matbaası, Trabzon 1286/1869; 1287/1870; 1288/1871; 1289/1872; 1290/1873; 1291/1874; 1293/1876; 1294/1877; 1296/1879; 1298/1881; 1311/1893; 1313/1896; 1320/1902.

C. Kitap, Tez ve Makaleler

- AHTERÎ, Mustafa b. Şemseddin el-Karahisârî, *Ahterî-i Kebîr*, Dârü't-tibâati'l-âmire, İstanbul 1293.
AKMAN, Mehmet – Mehmet Aydın – Levent Öztürk, “Kilise”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 11-18.
ASLAN, Halide, “Tanzimat Döneminde Dinî Değişim Halleri: İhtida-Gizli Din-Tanassur ve Osmanlı”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, C. 6, S. 12, Temmuz-Aralık 2012, s. 55-82.
AYAR, Talip, *Osmanlı Devletinde Fetvâ Eminliği (1826-1922)*, DİB Yayınları, Ankara 2014.
AYDIN, M. Akif, “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Gazetecilik A.Ş., C. II, İstanbul 1999, s. 375-438.
BEYDİLLİ, Kemal, “Osmanlı Döneminde Kilise Siyasetinden Bir Kesit –II. Mahmud Devrinde Kilise Tamiri-, *Osmanlı Devleti'nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 255-266.
BİLGİN, Mehmet, “Trabzon'un Tarihi”, *Trabzon*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 27-79.
COŞKUN, Osman, *Doğu Karadeniz Yer Adları ve Söz Varlığı (Artvin-Rize-Trabzon)*, Çatı Kitapları, İkizdere 2013.
DURMUŞ, Adnan, *Tarih ve Kültürü İle Maçka*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2010.
DURMUŞ, Adnan, *Tarih ve Kültürü İle Hamsiköy ve Meryemana Vadileri: Maçka*, Eser Ofset Matbaacılık, Trabzon 2011.

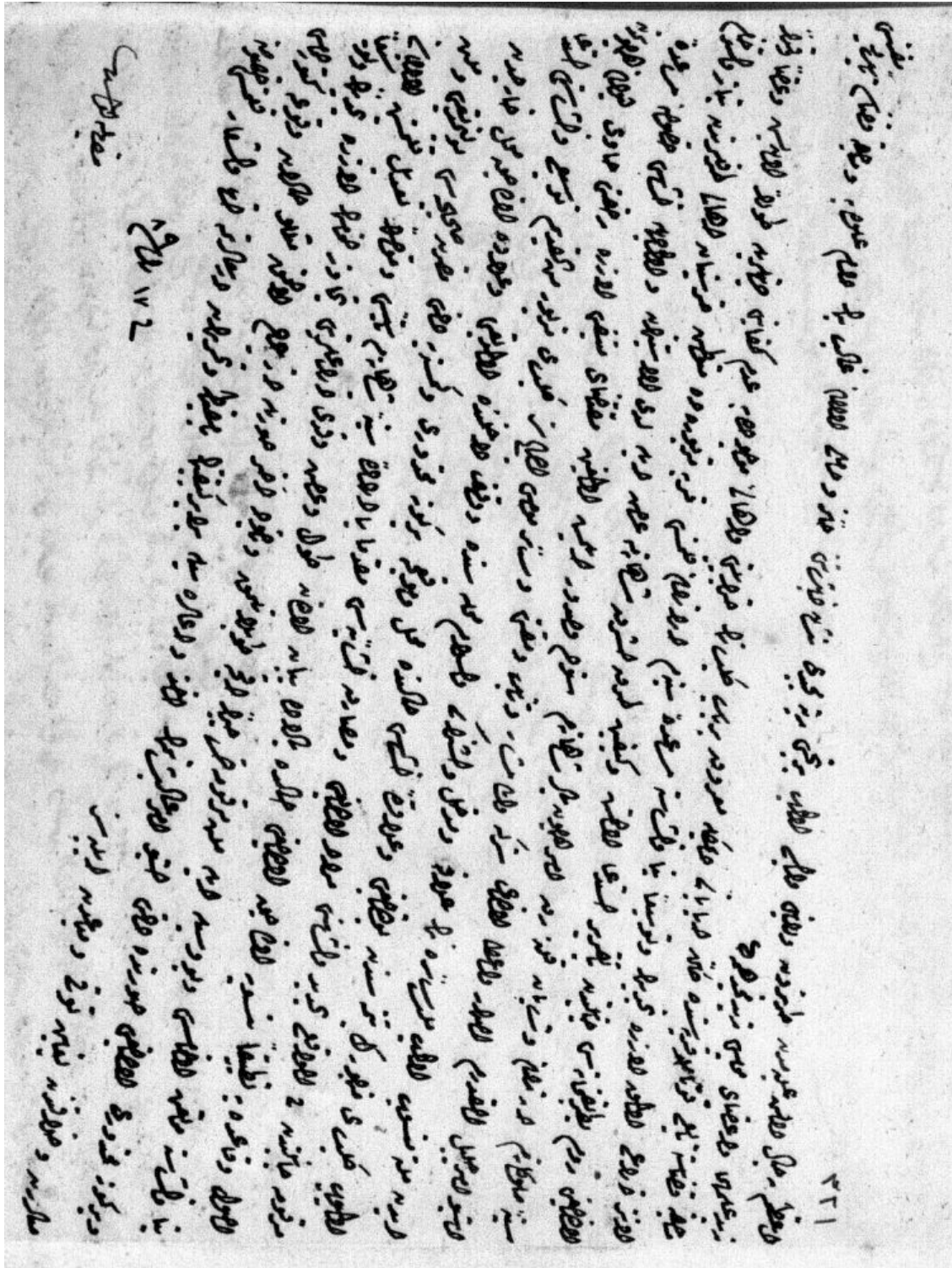
- EMİR, Osman, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.
- ERKAL, Mehmet, “Arşın”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, s. 411-413.
- EYİCE, Semavi, “Aynaroz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, s. 267-269.
- EYUBOĞLU, İsmet Zeki, *Maçka*, Pencere Yayınları, İstanbul 2004.
- FALLMERAYER, Jakob Philipp, *Trabzon İmparatorluğunun Tarihi*, Çev: Ahmet Cevat Eren, Haz: Celalettin Yavuz-İsmail Hacifettahoğlu, Not: İbrahim Tellioglu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- FAYDA, Mustafa - M. Macit Kenanoğlu – Ahmet Yaman, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 44, İstanbul 2013, s. 428-440.
- GENÇOĞLU, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilâyet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 1, Nisan 2011, s. 29-50.
- GÜNDAY, Ahmet Faik Hurşit, *Hayatım ve Hatıralarım*, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1960.
- KARAGÖZ, İlyas, *Maçka Yer Adları*, Turan Kültür Vakfı, İstanbul 2003.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 5, Ankara 2011.
- KENANOĞLU, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2012.
- ÖZCAN, Azmi, “İslahat Fermanı ve Din Hürriyetinin Sınırları”, *Osmanlı Devleti’nde Din ve Vicdan Hürriyeti*, Ed. Azmi Özcan, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 107-114.
- ÖZDİŞ, Hamdi, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), Ankara 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C. 2-3, İstanbul 2004.
- TÜRKAN, Ahmet, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı Devleti’nde Tanassur Olayları ve Akdağmadeni’ndeki Gizli Hristiyan İstavriler”, *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 10, Konya 2010, s. 141-174.
- ÜNLÜ, Mucize, “Tanzimat Sonrasında Samsun Çevresinde Gayrimüslimlerin Kilise ve Mektep İnşa ve Tamir Faaliyetleri”, *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Yayınları, C. I, Samsun 2006, s. 149-162.
- YAMAN, Ahmet, “Müslüman Mahallesinde Çan Çalınabilecek Salyangoz Satılabilecek Mi?” *Eski Yeni*, S. 1, Bahar 2006, s. 51-55.

Ek 1. Trabzon Vilayeti Salnâmelerine Göre Maçka'da Demografik Yapı⁸²

Sene	İslam	Rum	Ermeni	Toplam
	Erkek Nüfus			
1286/1869	4774	6307	276	11357
1287/1870, 1288/1871, 1289/1872, 1290/1873, 1291/1874	6649	4472	492	11613
1296/1879, 1298/1881	5698	6406	202	12306
1311/1893, 1313/1896	Erkek-Kadın Nüfus			
	12335	12870	203	25408
1320/1902	13572	15863	397	29832

⁸² *Trabzon Vilâyeti Salnâmesi*, 1286/1869, s. 64; 1287/1870, s. 88-89; 1288/1871, s. 96-97; 1289/1872, s. 94-95; 1290/1873, s. 82-83; 1291/1874, s. 84-85; 1296/1879, s. 116-117; 1298/1881, s. 132-133; 1311/1893, s. 206; 1313/1896, s. 191; 1320/1902, s. 165.

Ek 2. Maçka nahiyesine bağlı Kutala köyündeki kilisenin genişletilerek inşasına izin veren iradenin, kilise defterindeki kaydı. BOA, A.DVN.KLS.d., defter no: 1, s. 123, 321 nolu karar, 25 Mayıs 1872 (1289 Ra 17).

Ek 3. Maçka nahiyesine bağlı Zanha köyünün kostortos mahallesinde kilise inşâsına ruhsat veren iradenin, kilise defterindeki kaydı. BOA, A.DVNS.KLS.d., defter no: 2, s. 156, 371 nolu karar, 12 Eylül 1882 (1299 L 28).

Ek 4. Maçka nahiyesine bağlı Zanha köyünde inşâ ettirilmek istenilen kilisenin projesi. BOA, İ.AZN, 3/7, 1 Ocak 1893 (1310 C 12), Lef 1.

